

SVENSKA
FORNMINNESFÖRENINGENS
TIDSKRIFT.

SJETTE BANDET.

2:a häftet.

INNEHÅLL:

	Sid.
NORDIN, F., Fornlemningar i Vestkinde socken på Gotland, på Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens bekostnad undersökta år 1884	113.
MONTELIUS, O., Om högsättning i skepp under vikingatiden.	149.
HILDEBRAND, H., Om välgörenhet under medeltiden. II. Den senare tiden. Helgeandshus. Göranshospital	190.

Om välgörenhet under medeltiden.

II. Den senare tiden. Helgeandshus. Göranshospital.

Af

Hans Hildebrand.

Ju mera medeltidens århundraden skredo framåt, desto mera vaknade hos de lager af befolkningen, som från början voro de lägsta, de undanskjutna, ett begär att få taga del i det pågående arbetet, att derigenom göra sig gällande och deraf uppbära lön. Detta begär uppenbarade sig ock inom den kristliga välgörenhetens område, så snart man för denna ville en större utsträckning än beröringen med de i den närmaste omgifningen medgaf.

I de ridderliga hospitalsordnarne kunde väl män af lägre stånd, af borgerlig härkomst och verksamhet, vinna inträde, men den rol, som inom orden blef dem anförtrödd, var alltid underordnad och den i orden upptagne borgaren kunde icke undgå att inom denna känna samma missnöje öfver att icke finna sitt värde uppskattadt efter förtjenst, som förhållandena utom orden måste ingifva honom. Inom det rent kyrkliga området visar sig från början af 1200-talet de lägres missnöje och försök att tilltvinga sig en plats inom samhället. Till de gamla munkordnarne, isynnerhet till Cistercienserna, slöto sig, såsom jag redan omtalat, lekbröder, som kallades *conversi* och för klosterfolket utförde ganska mycket arbete så i jordens brukande som i slöjd af hvarjehanda slag. Mellan klostren och deras konverser uppenbara sig under tolfhundralet, ända från dess början, i hvarjehanda afseenden split, som alltid kan ledas tillbaka till de underordnades misstämning öfver den lägre ställning, som orden beskärde, och

ur hvilken de ej mäktade vinna någon lyftning. Då konverserna märkte, att missnöje och motsträfvighet icke hulpo till något, blefvo de allt färre som infunno sig för att upptaga den tjenaude broderns ödmjuka släparbete. Klostren, beröfvade konverser, måste för framtiden leja arbetare och arrendera ut jorden, som de tidigare kunnat bruka hemifrån.

I kraft af denna mäktiga rörelse uppblomstrade vid denna tid tiggareordnarne, som ej af de inträdande kräfde hög börd; äfven den lägsta var i dem välkommen och kunde inom dem stiga upp till framstående platser, från hvilka hans verksamhet kunde gripa kring sig inom vida kretsar.

På samma sätt uppstodo borgerliga hospitalsordnar, hvilkas rol blef så mycket viktigare, som de ridderliga ordnarne småningom blefvo sin välgörenhetspligt otrogna. Tre af dessa ordnar förtjena att här omnämnas, Korsbärarnes, Antoniusbrödernas och den helige Andes ordnar.

Korsbärarne (*cruciferi*) hade som stamhus ett hospital i Bologna, som omtalas första gången år 1160. Bröderna, som skötte detta, började snart vidga sin verksamhet, de anlade eller fingo sig upplåtna andra hospital, hvilka alla förvaltades efter samma regler. Påfvarne visade denna orden mycken bevågenhet, och år 1185 ställdes den direkt under påfven. Ordenstecknet var ett jernkors, som gafs novisen efter utstånden prøfvotid med orden: »mottag, min son, korset, som du alltid skall bära i hjertat och handen. Bär du det väl, skall du en gång hafva det med Honom, som återlöst dig med sitt kors och sitt eget blod, Jesus Christus, som lefver och regerar i evighet med Fadren och den Helige Ande». Korsbärarnes orden utbredde sig ej norr om Alpena, hade för öfrigt endast få hus utanför Italien.

I Prag hade en dotter till k. Ottokar († 1230) grundat ett franciskanerkloster och i sammanhang med detta ett hospital, som sköttes af lekbröder. År 1238 skildes hospitalet från klostret och ställdes under en egen mästare omedelbart under påfvestolen. När denna stiftelse vunnit anseende, ställdes under densamma andra hospital, och orden vann utbredning, i synnerhet inom Böhmen, Schlesien och Polen. Brödernas tecken bestod af ett kors och derunder en röd stjerna. De kallades ännu korsbärare, ännu stjernbärare (*stelliferi*).

Invid staden Mota inom stiftet Vienne (sydöstra Frankrike) uppstod ett benediktinerkloster, till hvilket skänktes de kroppsliga kvarlevorna af den hel. Antonius, klosterväsendets upphofsman. Relikerna förvarades i stadens kyrka, som stod under klostret. Till detta hörde dock, såsom ofta var händelsen, ett sjuk- och fattighus. Den hel. Antonius ansågs skänka särskild hjälp mot en sjukdom, som uppenbarade sig i form af utslag å händer och fötter, hvilka småningom rutnade bort och föllo af; sjukdomen kallades efter det läkande helgonet Antoniusjukan. Ryktet om helgonets kvarlevor i Motas kyrka lockade till denna i främsta rummet dem, som ledo af denna hemska åkomma, och de vallfärdande togo sin tillflykt till hospitalet vid kyrkan, som derigenom vann en växande betydelse. Denna ingaf lekbröderna, som skötte anstalten, allt större känsla af betydighet och begär efter sjelfständighet. En strid upplågade mellan hospitalet och klostret, hvilken först efter flera år slöts år 1297 till förmån för det förre. Hospitalets föreståndare fick abbotstitel, han och bröderna stodo direkt under påfvestolen, och orden åtnjöt hos den helige fadern så stor ynnest, att några Antoniusbröder alltid skulle vara honom följaktiga under hans resor. Redan innan hospitalsbröderna i Mota vunnit sjelfständighet, hade de fått en ganska utbredd verksamhet, andra hospital ställes under moderhospitalet, icke blott i Frankrike, utan längre bort. Redan år 1322 upprättades ett Antoniterhus i Tempzin i Meklenburg och från detta stamhus spridde sig orden vidare åt norr och nordost.

Antoniusbröderna hade af påfven erhållit rätt att en gång om året samla för sina hospital milda gåfvor inom hvarje socken. Hvar och en broder, som gick ut på tiggarefärd, hade att anmäla sig hos biskopen för att af honom erhålla legitimationsbref. Hvar församling underrättades på förhand om hans ankomst. Menigheten samlades och gick, med sin pastor i spetsen, mot den anländande, som följdes till kyrkan, der han höll gudstjenst, äfven om i följd af interdikt all gudstjenst i landet var förbjuden. Der-efter börjades insamlandet. I tyska städer funnos ofta Antoniusgillen, som stodo i sammanhang med orden och biträdde dennas utskickade. Ordenstecknet var ett blått T-formigt kors.

Nutidens läkare hafva icke kunnat med säkerhet hänföra Antoniusnoten till någon af nutidens sjukdomsformer. Det enda säkra botemedlet mot utslagets spridning var amputerandet

af den angripna lemman, och detta var för anordningen af Antoniushospitalen af särskild betydelse: inom dem behandlades icke blott den sjuke, intill dess faran var för honom öfverstånden, utan fick han, ifall amputationen gjorde det för honom omöjligt att genom arbete förtjena sitt uppehälle, stanna i hospitalet ända till sin död.

Den hel. Antonius är vanligen afbildad med en staf, upptill afslutad med det T-formiga korset, i handen och en gris vid sidan. Svinet var honom helgadt, måhända därför att det ganska ofta angripes af en sjuka, som liknar Antoniussothen. För att gifva understöd åt Antoniushospitalen uppfostrade man här och der för deras räkning svin. I städerna fingo länge borgarnes svin löpa fritt omkring på gatorna och söka sin näring bland det affall, som rikligt hopades på dem. Af snygghets- och sundhetsskäl fann man dock nödigt att göra inskränkningar i denna sed. Men när i Lybeck förbudet utfärdades mot svinens utsläpande på gatorna, undantogs tjugo svin, som fingo njuta all möjlig frihet för att uppfödast för den hel. Antonii räkning. Dessa svin buro om halsen en klocka och voro på den ena sidan märkta med ett T. Då och då kommo bud från det nyss nämnda Antoniterhuset i Meklenburg för att taga bort de svin, som funnos utöfver det medgifna tjoget.

Inom södra Frankrike uppstod en annan hospitalsorden. I Montpellier upprättades mot slutet af 1100-talet ett hospital, som vigdes åt den Helige Ande, emedan från honom utgå alla barmhertighetens verk. Hospitalet sköttes af ett broderskap försedt med en egen regel, och detta fick snart under sig flere dotterhus. Påfven Innocentius III, som med synnerlig förkärlek omfattade allt, som kunde bidraga till lindrande af nöden, gaf den Hel. Andes orden vidtgående privilegier och skänkte det en ny medelpunkt i Rom. Han lät år 1204 förvandla det förfallna angelsaksiska herberget i denna stad till ett stort hospital, som kallades *S. Spiritus in Sassia*, hvilket i början stod sidoordnad i förhållande till det ursprungliga huset i Montpellier, men slutade med att blifva ordens förnämsta hus. För att gifva det större anseende bestämdes, att det skulle fira en storartad årsfest å den söndag i januari månad, hvars evangelium handlade om bröllopet i Kana: de sex vattenkrukorna betecknade de sex slagen af barm-

hertighetsverk. Till denna fest kom i högtidlig procession den hel. fadern sjelf, åtföljd af kardinalerna och medförande från Peterskyrkan den der förvarade Veronicaduken¹. Påfven läste sjelf messan, uppmanande allt folket till välgörenhet och lät slutligen bespisa 300 fattiga i hospitalet och 1,000 främmande fattiga. Enhvar, som åhörde denna messa, erhöll ett års aflat.

Helgeandsordens stadgar voro bildade i hufvudsaklig öfverensstämmelse med Johanniternas. I hospitalen upptogos ej endast sjuka, utan äfven fattiga, föräldralösa barn, barnaföderskor, fallna qvinnor, som ångrade sig, fattiga resande. Allmosor utdelades vid porten åt fattiga och sjuka, som icke tillhörde hospitalet, allmosor buros äfven till fattiga i deras bostäder.

Liksom Antoniterna upphörde Helgeandsordens medlemmar att vara egentliga klosterbröder. Inom båda ordnarne infördes den hel. Augustini regel för sammanlefnaden, och ordensmedlemmarne kallades derefter kaniker eller korherrnar. Bröderna hade svart dräkt och på denna ett hvitt dubbelkors hvars ändar gå ut i två spetsar eller liljor²; på bröstet burö de bilden af en dufva, i hvars skepnad den Helige Ande hade uppenbarat sig vid dopet i Jordan.

Den Helige Andes orden åtnjöt stort anseende i Italien och Frankrike. Den spridde sig äfven norr om Alperna, men hade der endast ett mindre antal hus.

Af dessa tre ordnar kom den första aldrig till Sverige.

Af Antoniusbröderna finnas enstaka spår i vårt land. År 1497 omtalas ett den hel. Antonii kloster på Tiveden, beläget vid Ramundeboda, invid den väg, som förde genom skogstrakten från Svealand till Västergötland. Ett annat Antoniushus fanns mot medeltidens slut invid Landskrona. Derest dessa två hus vid denna tid tillkommit — de kunna ju vara af tidigare ursprung, ehuru de ej under den föregående tiden blifvit omtalade — torde de hafva tillkommit genom inflytande från huset i Tempzin, hvilket mot slutet af medeltiden utvecklade en stor lifaktighet. För öfrigt veta vi så godt som intet om dessa två stiftelser, och de voro helt visst icke af någon större betydenhet.

¹ Om denna jfr upplysningarne i min bok *Från äldre tider*.

² Detta är samma tecken, som Johanniterna synes hafva använt i Sverige. Jfr *Sveriges medeltid* del 2.

I Sverige funnos visserligen många hospital, som kallades Helgeandshus, men vi få deraf icke helt enkelt sluta, att Helgeandorden spelat någon betydande rol i Sverige. Det är nämligen fullt visst, att så väl i vårt land, som t. ex. i Tyskland funnos fromma stiftelser, som kallades Helgeandshus utan att stå i något som helst sammanhang med den Montpellier-romerska orden. Liksom denna tog sitt namn af den Helige Ande såsom den der i människans hjerta framkallade den verksamma barmhertigheten, så kunde man ock för en enskild stiftelse, tillkommen i välgörande syfte, låna den Helige Andes namn.

Det fanns dock åtminstone ett hospital i Sverige, som tillhörde den Helige Andes orden. I ett bref, utfärdadt år 1566 af broder Johannis Olai, prest och prior samt hela konventet i den Helige Andes kloster utanför staden Söderköping, säges uttryckligen, att detta hospital är genom påfligt bemyndigande införlifvadt med *hospitale S. spiritus in Saxia de urbe*. Ur de spridda urkunder, som finnas bevarade till vår tid, må vi därför sammanleta några uppgifter om hospitalet vid Söderköping, hvilket varit många förändringar underkastadt.

Söderköpings hospital omtalas i en urkund af år 1277, under sådana förhållanden, att vi finna det vara anlagdt tidigare; i hospitalet funnos »fattige». År 1330 omtalas Helgeandshuset i Söderköping och de fattige (*pauperes*), som vistades deri. Det ligger onekligen nära till hands att anse hospitalet och Helgeandshuset vara detsamma, men i testamenten af åren 1335 och 1336 omtalas för Söderköping dels ett hospital, dels ett Helgeandshus. Antydning finnes, att det förra var afsedt för spetälska. År 1380 omtalas barnen i Helgeandshuset i Söderköping. En afdelning af huset torde hafva varit afsedd för fattiga barn; det finnes visserligen ingen anledning att antaga, att Helgeandshuset varit uteslutande ett barnhus.

Under större delen af 1400-talet äro uppgifterna om Helgeandshuset ytterst knapphändiga. Vi se, att det stundom ihogkoms med gåfvor, och vi lära känna namnen på enstaka föreståndare, alla prestmän. År 1463 innehades föreståndareplatsen af kyrkoherden i det närliggande Skinberga (Skönberga).

Vid denna tid rådde i Helgeandshuset ett »underligt regemente», hvadan de, som ytterst hade med huset att göra, funno sig föranlättna att gripa in. Byggnaderna hade fått förfalla. Det

aflatsbref, som år 1476 gafs Helgeandshuset af sju biskopar, torde hafva framkallats af åtgärder för stiftelsens upphjelpande, för hvilka åtgärder erfordrades det penningetillflöde, som ett aflatsbref regelbundet framkallade. Det följande året utfärdades ett bref, som innehåller viktiga upplysningar äfven för den föregående tiden. Som »rätte målsegande och med *jus patronatus* till huset» uppträdde här hr Erik Eriksson (Gyllenstjerna) och hr Ivar Axelson (Tott) å sina hustrurs, k. Karl Knutssons döttrars, vägnar, samt hr Knut Eskilsson (Banér) å egna och sin hustru Kristina Eriksdotters vägnar. Målseganderätten kan icke hafva berott på annat än härstamning från Helgeandshusets stiftare, och såsom sådana måste vi således tänka oss någon af k. Karls, hr Knuts och Kristina Eriksdotters (hon förde i vapnet en örnklo) förfäder. På grund af det usla skicket — de fattiga allmosebarnen fingo der rent af lida hunger, under det husets inkomster användes på annat håll — togo dessa patroner Helgeandshuset åter (från den dåvarande föreståndaren) och bådo borgmästare och råd i Söderköping att för Guds och patronernas skuld öfvertaga det hela, der tillsätta en god föreståndare samt kontrollera denne. Dock förbehöllo sig patronerna att återtaga det hela, derest denna anordning icke visade sig lämplig. Det synes dock, som om magistraten i staden ej velat öfvertaga bestyret med den för fallna stiftelsen. Fullt tydligt kunna vi dock icke skönja förhållandena.

År 1480 nämner hr Sten Sture, rikets föreståndare, en renlifves man Evert till föreståndare för *kronans* hospital utanför Söderköping. De närmast föregående styresmännen hade varit en hr Gunnar, som frivilligt afgått, och en hr Nils, som icke hade uppfyllt sina vilkor. Kyrkan skulle »fullkomnas och upp- tagas». De gode klerker, som ville ingifva sig i hospitalet, skulle underhållas af föreståndaren med användande af den ränta, som tillhörde stiftelsen, af hvilken äfven de fattige sjuke skulle njuta sitt uppehälle. Det tillkom biskopen i Linköping att ersätta den nye föreståndaren i embetet. Aderton år derefter var Evert ännu föreståndare, då k. Hans utfärdade ett skyddsbref för »oss älsklige renliffige bröder, föreståndare och mena konventet i Sankt Jörgens hospital utanför Söderköping». Uttrycken i detta senare bref visa, att Evert förestod Sankt Görans hospital, d. v. s. spetälskehospitalet, hvilket vi, på grund af de förut åberopade urkunder

från förra hälften af 1400-talet, måste anse hafva varit skildt från Helgeandshuset. Det synes vara ett ganska eget sammanträffande, att man år 1477 skulle behöfva tala om Helgeandshusets, år 1480 om Sankt Göranshospitalets gränslösa förfall.

På ett eller annat sätt har tydligen en sammansmältning af de två stiftelserna egt rum, hvilka för öfrigt måhända från början haft någon gemenskap inbördes. År 1507 omtalas i en riksrådets skrifvelse hr Everts stora förtjenster om stiftelsen och der berättas huru han, liggande å dödsbädden, hade begärt af bröderna att de skulle sända bud till Rom, för att få af den högsta andliga myndigheten i verlden ytterligare stadfästelse. De bröder, som på grund af denna begäran hade blifvit sända till Rom, underhandlade derstädes med priorn för Helgeandshuset i hospitalet i Saxia och aftalade der en förbindelse. Hospitalsbröderna i Söderköping skulle antaga de romerska Helgeandsbrödernas klädebonad.

Denna förening med det romerska Helgeandshuset omtalas, såsom nämndes, år 1516 såsom nyligen skedd. Det synes otänkbart, att Sankt Görans hospital skulle hafva sökt en sådan förbindelse med det romerska Helgeandshuset, derest det gamla Helgeandshuset i Söderköping ännu egt bestånd eller själfständig tillvaro. Vid denna tid omtalas år 1508 »den Helge Andes hospital och Sankt Görans», år 1509 »den Helige Andes hospital och riddaren Sankt Görans, liggande utanför Söderköping» samt »herr Johan Olai prior i den Helige Andes hospital», år 1510 »hr Jon prior och menige kamratsbröder i den Helige Andes hospital», åren 1512, 1513 och 1515 »den Helige Andes och riddaren Sankt Görans hospital» vid Söderköping; år 1523 talas om den Helige Andes »kloster» vid Söderköping. Den regel, efter hvilken hospitalsbröderna lefde, kunde lätt framkalla benämningen kloster.

Mellan presterskapet och ordnarne rådde i allmänhet mycken oenighet, och vi kunna ej undra mycket deröfver, att det förra hade svårt att finna sig i de stora förmåner, som ymnigt gäfvos de senare af påfven. Presterskapet var inom sig ordnad i hierarkiska grader, det bildade ett sammanhängande helt och hade sitt verksamhetsfält, derjämte ock sin inkomstkälla hos det på socknar fördelade folket. Ehuru högst i det hierarkiska systemet stod påfven och denne således kan synas hafva bort i främsta rummet tänka på upprätthållande af presterskapets myndighet, beviljade

han, så snart det gällde ordnarne, otaliga undantag. Genom sådan maktutöfning kunde han bevisa sin makt och myndighet i de kyrkliga förhållandena och dermed äfven bryta all den benägenhet för sjelfständighet, som kunde uppkomma hos de honom underordnade prelaterna, särskildt i land, som lågo långt bort från Rom, eller i hvilka herskarne, af statskloket, ville frigöra sig från påfvens förmynderskap. Ordensmedlemmarne fingo förätta allt flera kyrkliga handlingar, de kunde utföra sådana äfven under tider, då ett afkunnadt interdikt tvang det ordinarie presterskapet att lägga ned all presterlig verksamhet. Det låg under sådana förhållanden nära till hands för ordensmedlemmarne att till sig draga menighetens bevågenhet och förtroende.

Presterskapets afvoghhet mot ordnarne visade sig tydligast i den förbittrade strid, som än här än der fördes mot franciskanerna. Men äfven med de för hospitalstjenst afsedda ordnarne lefde presterskapet ofta i oenighet. Det kan dock icke bestridas, att dessa ordnar åtminstone till en tid, intill dess de från början förekommande fröna till förfall hunnit utveckla sig, gjort verklig nytta. Också visade sig regelbundet, så snart en ny hospitalsorden hade blifvit bildad, att förut anlagda hospitaler anförtröddes åt dess vård af det skäl, att de under sin ursprungliga styrelse kommit på förfall.

Vid de större kyrkorna funnos under medeltidens förra del regelbundet anstalter bildade till förmån för fattiga och sjuka. Dessa anstalter kunde skötas väl, stå under god uppsigt och komma i åtnjutande af nödiga medel, så länge det vid kyrkan tjenstgörande presterskapet, på grund af vedertagen regel, lefde tillsammans i gemensam bostad, med gemensam mathållning. När denna sammanhållning löstes, då hvar och en kanik flyttade in i egen bostad och lefde för sig, minskades det gemensamma intresset för kapitlets hospital och äfven möjligheten att sörja för dess bestånd. Detta kunde icke betryggas på annat sätt än att hospitalet fick en egen förvaltning.

Äfven mot hospitalsordnarnes sätt att sköta de underlydande stiftelserna kunde anmärkingar med skäl göras, så snart den första nitälskans tid var förbi. En sådan orden fick småningom två skilda intressen att lefva för: de egentliga ordensintressena och vården om de underlydande stiftelserna. De förra kräfde ofta betydande penningemedel och för deras åstadkommande blefvo

hospitalen, som från kringliggande områden erhöilo fromma gåfvor, utsugna. Det hände ock, att centralmyndigheten ville tillmäta sig i fråga om förvaltningen af de enskilda stiftelserna större myndighet än som för dessa stiftelser var god — säkert är att man mången gång i den enskilda stiftelsen drefs till opposition mot centralstyrelsen. Äfven inom detta område funnos således krafter, som ledde till förfall.

Med tiden uppstod emellertid en tredje grupp af hospital, bildade af städernas styrelser. I staden behöfdes ock bättre än annorstädes vårdanstalter. I medelpunkterna för handeln och handtverket var antalet af dem, som behöfde hjälp, synnerligen stort, och till staden strömmade äfven främlingar, som der hoppades finna af den kristliga barmhertigheten hjälp mot sina plågor och underhåll. Så snart städerna började uppblomma, visade sig ock i dem öfverallt den vackraste ifver att sörja för de lidande. I hvarje stad af någon betydelse funnos gemenligen tvänne anstalter, den ena för sjuka och orkeslösa i allmänhet, den andra för de fattiga. I Tyskland, för hvilkas städer urkunderna äro talrikare än hos oss, kunna vi följa dessa anstalter tillbaka till långt ned i 1200-talet. I Greifswald, som anlades år 1241, omtalas redan år 1261 ett Helgeandshus. Från Sverige kan anföras ett liknande exempel. När k. Magnus Ladulås år 1286 gaf grund till den hel. Claras kloster, som han ämnade uppföra, togs, med vederbörligt tillstånd, dertill en plats, å hvilken hade legat ett *xenodochium* d. v. s. ett hus för mottagande af främlingar. Dessa hus plögade samtidigt vara sjukvårdsanstalter, och att så var händelsen äfven i detta fall framgår af tillägget *leprosorum* d. v. s. detta främlingshus var afsedt till vårdanstalt för spetälska. Denna, var således anlagd före år 1286 och har således troligen kommit till stånd ej långt efter Stockholms grundläggning.

Att de svenska städerna voro väl försedda med sjukvårdsanstalter framgår af följande uppgifter, som jag hemtat från Styffes *Skandinavien under unionstiden*.

Viborg: hospital.
Borgå: ?
Raumo: ?
Ulfsby: ?
Nådendal: ?

Åbo: Helgeandshus, Göranshospital.
Gefle: ?
Östhammar-Öregrund: ?
Enköping: hospital.

Upsala: Helgeandshus, Görans- hospital.	Falköping: ? Lidköping: ?
Sigtuna: hospital.	Skara: Helgeandshus, herberge för gamla prester, Göransho- spital.
Stockholm: Helgeandshus, Gö- ranshospital.	Ny Lödöse: ?
Hedemora: ?	Lödöse: hospital.
Arboga: Helgeandshus.	Uddevalla: ?
Köping: ?	Marstrand: ?
Vesterås: Helgeandshus, Görans- hospital.	Kunghäll: ?
Örebro: ?	Varberg: Göranshospital(?)
Torsharg: ?	Falkenberg: ?
Strengnäs: hospital (ettellertvå?).	Halmstad: ?
Trosa: ?	Lagaholm: ?
Nyköping: Helgeandshus.	Elleholm: ?
Linköping: Helgeandshus.	Rotneby: Göranshospital.
Söderköping: Helgeandshus, Gö- ranshospital.	Lyckö: ?
Norrköping: ?	Avaskär: ?
Skenninge: Helgeandshus, spe- talgård.	Sölvesborg: ?
Vadstena: Helgeandshus.	Vä: Helgeandshus.
Visby: Helgeandshus, Görans- hospital.	Åhus: Helgeandshus, Göransho- spital.
Vestervik: ?	Simmershamn: ?
Vimmerby: ?	Tummetorp; Göranshospital.
Kalmar: Helgeandshus, elända- hus.	Ystad: Helgeandshus, spetälske- hus.
Eksjö: ?	Träleborg: ?
Jönköping: Helgeandshus, Gö- ranshospital(?).	Falsterbo: ?
Vexjö: Helgeandshus.	Skanör: ?
Hjo: ?	Helsingborg: ?
Bogesund: ?	Landskrona: Helgeandshus, Gö- ranshospital.
Sköfde: ?	Malmö: Helgeandshus.
	Lund: Helgeandshus, Göransho- spital.

Alla svenska Helgeandshus äro längesedan försvunna. Der Helgeandshuset i Stockholm låg, finnes nu konungens stall och en del andra byggnader. Det enda minne, som, utom de i urkun- derna förekommande, blifvit åt oss förvaradt af dessa byggnader,

är den till Visby Helgeandshus hörande kyrkan, hvilken är så märklig, att vi åt henne måste i detta sammanhang egna någon uppmärksamhet.

Långhuset ersättes af en åttkantig byggnad, fördelad i två våningar. Inträdet till kyrkan var gemensamt för alla, genom den stora södra porten, utanför hvilken fanns ett af kolonner uppbygget förhus¹, eller genom den norra, mindre anseuiga porten. Men under det en del af de inträdande stannade i den nedra våningen, gingo andra upp för den i byggnadens vestra ända förekommande dubbeltrappan till den andra våningen. För den ena som för den andra var det rektangulära koret med dess invändigt förekommande² absis gemensamt. Öfver denna anläggning hafva många olika meningar blifvit uttalade, i ett hafva dock de flesta stämt öfverens, nämligen deri, att anläggningen är ytterst märklig.

Hur mycket jag än är benägen att anse våra forntida minnen märkliga, kan jag ej undertrycka en känsla af förvåning öfver det bryderi, som anläggningen af denna kyrka framkallat. Koret, i hvilket de gudstjenstliga handlingarna utfördes, var för båda våningarna gemensamt, alltså gudstjensten var densamma, men menigheten var af olika slag; vi kunna nämligen icke gerna antaga, att det berodde på den kyrkobesökandes godtycke att taga plats i den ena eller andra våningen. Det gäller således endast att söka utreda, hvilka de två menigheterna voro, som begagnade denna hospitalskyrka, två menigheter, som af en eller annan anledning — hvilken vi hafva att leta fram — höllo sig strängt skilda från hvarandra. Af de två våningarne synes mig den öfra vara den förnämligare. Väl utgör dubbeltrappan en vacker prydnad för den nedra våningen, men denna trappa är dock tillkommen för den öfra våningens skuld, och trappans prydliga utseende måste därför snarare sättas i samband med den öfra än med den nedra våningen. Den öfra våningens menighet måste passera genom den nedra våningen, men sedan man stigit upp för trappan var man deruppe fritagen från anblicken af menigheten dernere; man var deruppe af denna ostörd, under det man vid upp- och nedstigandet onekligen störde. Att stiga upp för trappan

¹ Grundvalen till detta förhus har blottats vid de nyligen å denna kyrka utförda restaurationsarbetena.

² Korets östra yttervägg är rätlinig.

medförde visserligen ett visst besvär, men man kunde derunder blifva uppmärksammas af de nedanför varande och särskildt måste uppstigandet ej gerna hafva kommit i fråga för de svaga personer, som vi hafva rätt att tänka oss i ett hospital.

Sådana äro de antydningar, som sjelfva byggnaden gifver. Hur skola vi tolka dem?

Först måste vi komma ihog att hospitalen, till hvilka Helgeandshusen hörde, icke voro afsedda allenast för sjuka, hvilka ej alltid förmådde från sin kammare begifva sig till kyrkan, utan ock af hvarjehanda äldre personer, som i hospitalet sökte sig en fristad för ålderdomens dagar. Den fattige intogs i hospitalet af kristlig kärlek, men den sjuke eller friske, som derstädes vann inträde, betalade för sig genom att vid inträdet lemna en gåfva så pass stor, att afkastningen gaf full ersättning för kosthållet och bostaden. Men hospitalet kunde icke gerna ega bestånd med de inkomster, som sålunda erhöles, särskildt måste man för att kunna visa gifmildhet mot de fattiga, ega större tillgångar, och dessa erhöles genom fromma gåfvor af bättre lottade medlemmar i samhället. Vi hafva därför att tänka oss hospitalskyrkan besökt af tvänne grupper, hospitalshjonen och hospitalets gynnare, hvilka voro rikare och väl i allmänhet förnämre. För de senare har helt visst den öfre våningen varit afsedd, den undre deremot för hospitalshjonen och för dem, som besökte kyrkan, utan att till hospitalet stå i någon närmare förbindelse.

Helgeandskyrkan i Visby måste i följd af sin grundform sammanställas med de rundkyrkor, som förekomma här och der i Sverige, om än i ringa antal, och med de talrikare förekommande rundkyrkorna på Bornholm. Rundkyrkan är obestriddligen en ovanligare form, och man har därför alltid varit benägen att förklara hennes förekomst på ett särskildt sätt. I södra Europa förekomma i grannskapet af stenkyrkor mindre rundkyrkor, hvilka bevisligen varit afsedda för dophandlingar, och man har velat som sådana beteckna äfven de svenska rundkyrkorna. Dervid har man dock förgätit två omständigheter, den ena att södra Europas dopkyrkor förekomma, såsom nyss sades, i närheten af andra kyrkor, hvilket icke är händelsen med våra rundkyrkor, den andra, att dophandlingen vid den tid, då kristendomen definitivt infördes i Sverige, icke längre var inskränkt till vissa orter, utan fick förrättas i hvarje sockenkyrka. Våra rundkyrkor äro

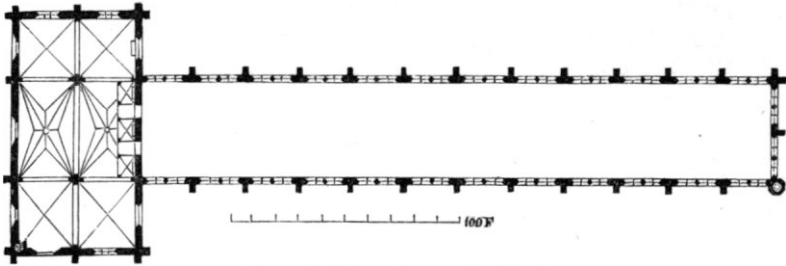
derför ej genom sin bestämmelse, utan endast genom sin form skilda från kyrkorna af den vanliga formen. Något skäl bör man väl emellertid hafva haft för den runda grundformen, och detta skäl torde icke vara så svårt att finna, men det är ingalunda af kyrklig natur. Inom församlingen på landet var kyrkan den solidaste byggnaden, och under en tid, då bygden alltför ofta hem-söktes af ofrid, var det af stor vikt, att kyrkan var fast, ty man kunde i henne för sig och sitt finna ett skydd för en härjande fiende. Att kyrkorna fingo tjena som försvarsverk är höjdt öfver allt tvifvel, och man var tydligen, vid kyrkornas uppförande, angelägen om att göra dem för sådant ändamål användbara. Någon bättre form kunde man då icke få än den runda. Hade kyrkan en firsidig grundplan, kunde alltid den anfallande fienden söka skydd bakom ett hörn, under det de, som anföllo en rundkyrka, ingenstädes funno ett skydd för de försvarandes kastvapen. Denna tolkning bekräftas deraf, att de flesta rundkyrkorna förekomma i kusttrakter, hvilka voro mera än det inre liggande landet utsatta för hemsökelse.

Helgeandskyrkan i Visby har en åttsidig grundform och flere hörn. Hon lämpade sig således icke lika väl till försvar som rundkyrkorna och har helt visst ej heller haft någon dylik bestämmelse. I det af murar omgifna Visby behöfde man icke några särskilda försvarsåtgärder. Vid valet af åttkanten såsom bestämmande för grundplanen måste man här hafva varit ledd af någon annan bevekelsegrund. Vi hafva helt visst att söka denna deri, att man öfverallt gerna använde den runda eller mångkantiga grundformen för mindre kyrkliga anläggningar, såsom nyss sades, för dopkapell, men äfven för grafkapell och de kapell, som anlades i borgar. Särskildt de senare äro ofta fördelade i två våningar, den ena bestämd för husbondefolket, den andra för tjänarne. Men äfven i andra kapell finna vi i utlandet samma fördelning. Jag vill särskildt nämna kapellen vid Hardehausen i Westfalen, emedan, om jag icke misstager mig, en viss frändskap förekommer mellan den westfaliska och den gotländska konsten. Den första våningen i det dervarande kapellet har quadratisk grundplan, den öfre har deremot en åttkantig och stiger hvar och en af de åtta sidorna upp i en gafvel.

Helgeandskyrkan i Visby har så pass stora mått, att man hellre kallar henne kyrka än kapell. Att man det oakadt för

henne valt den grundform, som tillkommer kapell snarare än kyrkor, beror helt visst derpå, att i hospitalen, hvilka icke utgjorde medelpunkten för någon församling, det icke gerna kom i fråga att anlägga annat än kapell. Mångenstädes visade presterskapet ovilja till och med mot hospitalskapellen, emedan gudstjensten i dem lockade till upplösning af sockenbandet. Helgeandshuset i Visby måtte hafva varit synnerligen rikt och dess kapell gjordes därför stort som en kyrka och rikt utstyrdt.

Då jag icke kan uppvisa, huru de svenska Helgeandshusen och andra liknande hospitalsinrättningar voro anlagda, vill jag, för att gifva någon ersättning, här införa en planritning af Helgeandshuset i Lybeck, hvilket ännu i dag användes som en försörjningsanstalt. Utmed gatan ligger ett af sex hvalf täckt kapell, från hvilket man genom tvänne dörrar träder in i en 280 fot

Plan af Helgeandshuset i Lübeck.

lång, fordom hvalfd sal, i hvilken för närvarande äro uppförde i rader träkammare, som äro upplättna åt de olika hjonen. I norr tillstötter en gård omgifven af en korsgång med bostads- och sjukrum, i söder ligger arkivet, ett fyrkantigt rum i gotisk stil, herrestugan och en gård med smärre bostadsrum.

Till förmån för renligheten sökte man gerna för hospitalen läge med rinnande vatten. Så gjorde man åtminstone i Stockholm och Upsala vid anläggandet af Helgeandshusen.

Om det senare, äfven kalladt »Guds hus» (*Domus dei*), hafva vi närmare upplysningar från dess äldsta tid. Flera fromma människor, som med grämelse sågo, huru fattiga människor af brist på herberge, fröso ihjäl i det fria eller dogo ute på gator och torg, sköto tillsammans penningar för att bereda dem ett tillhåll.

Erkebiskop Nils flyttade härberget från dess första plats till sin fädernegård, som han för sådant ändamål skänkte, en tillgränsande tomt inköptes. Byggnaderna voro fullbordade år 1302, hospitalet invigdes år 1303, och stiftelsens framtida bestånd tryggades genom frikostiga gåfvor. Der fanns ett brödraskap, som kallas omvexlande *communitas, fraternitas, collegium* eller *convivium*, medlemmarne kallades i följd af sammanlefnaden *convive*. Dessa utsågo tre personer, två andliga och en lekman, att förestå husets angelägenheter, och dessa hade att årligen redovisa inför brödraskapet. Det dagliga bestyret med huset och dess kunder sköttes omvexlande af bröderna. I detta hus mottogos sjuka, som icke voro behäftade med några ovanligare sjukdomar. De, som upptogos, fingo bikta sig och aflemna all den egendom de hade med sig; den, som efter återvunnen helsa lemnade huset, fick sina håfvor tillbaka. Dog någon, behöll huset hans qvarlåtenskap, men sörjde också för en hederlig begrafning. Så vidt utrymmet medgaf, mottogos ock fattiga för natten. Alla matvaror, som skänktes till stiftelsen, fördelades mellan hjonen, men gåfvor kunde dock äfven lemnas till särskild person. Fanns mat öfver, skulle den delas ut åt dem, som tiggde vid dörren. Person, intagen i Helgeandshuset, kunde der få hafva sin egen tjenare. Som betecknande för tiden må tilläggas, att en paragraf i de år 1305 utfärdade ordensreglerna förbjuder hjonen att uppföda grisar; de fingo ej hålla andra husdjur än kattor.

Detta Helgeandshus synes hafva intagit ett ganska stort utrymme, ty domprosten Andreas kunde år 1310 åt kringvandrande dominikanerbröder upplåta en byggnad på inrättningens gård med sofrum, stuga, kök och celler, hvilka senare dock kunde komma att upplåtas åt studerande. Vid dörren af denna byggnad var målad en bild af den hel. Dominicus — en af de tidigaste målningar, som omtalas i svenska urkunder.

Erkebiskop Birger i Upsala, som styrde stiftet under perioden 1367—1383, har utfärdat stadgar för hospitalet i Enköping. I detta hospital upptogos spetälska; om dessa olyckliga kommer jag att tala i det följande, hvadan jag här endast upptager af bestämmelserna det, som gäller hospitalsvården i allmänhet. De förmögna, som intogos i hospitalet, skulle medföra sina lösören, för att öfverlemnas i syslomannens händer och af honom användas till det gemensamma bästa. Allt tiggande var förbjudet,

men man fick kring kyrkan utsätta skålar, för att förbigående skulle i dem nedlägga frivilliga bidrag.

Allt som testamenterades i reda penningar, guld eller silver, skulle användas till kyrkans byggnad och utsirande, men man hade rätt att lemna gåfvor till viss i hospitalet intagen person. Gåfvor af lifsförnödenheter, gång- och sängkläder delades mellan hjonen, hvilka borde, efter måttet af sina krafter, deltaga i de inom inrättningen förekommande arbetena.

Hvart hjon erhöll dagligen två bröd af väl renadt kornmjöl, vid större fester två kornbröd och ett rågröd. Voro hjonen tio, erhöilo de alla tillsammans en half tunna dricka, voro de flera än tio men färre än tjugo, en hel tunna. I hvar vecka, fastlags-tiden undantagen, erhöil hvart hjon en mark smör. Voro hjonen tio, lemnades dem i veckan ett halft pund fläsk och halftannat pund rökt oxkött; voro hjonen flere, ökades kosten efter syslomannens ompröfning. Hjonen fingo äfven mjölk, ljustalg och salt.

När fasta skulle hållas, erhöil hvart hjon ett rågröd, ett kornbröd och två sillar. För den stora fastlagen erhöilo alla hjonen, derest de voro åtta, en half centner torsk, en half centner torra gäddor, ett spann ärter och två rökta laxar. Var antalet större eller voro några af hjonen så svaga, att deras helsotillstånd kräfdte förbättrad kost, egde syslomanen att vidtaga nödiga anordningar¹.

I november fick hvart hjon åtta alnar kläde, vid jul och midsommar ett par skor.

Vid Mårtensmessen skulle stadgarne uppläsa för hjonen. Syslomanen, som skulle vara prest, var skyldig att, när så fordrades, för sin förvaltning redovisa inför erkebiskop och domkapitel.

De för spetälske afsedda hospitalen måste, såsom redan blifvit antydt, vara på särskildt sätt anordnade, i följd af den smittsamhet, som vidlådde den gräsliga sjukdomen. I följd af denna vågade man icke anlägga spetälskehuset inom staden, utan det uppfördes utanför murarne, dock ej så synnerligen långt bort. Stockholms hospital för spetälske låg afsides på norrmalm, jag kan dock icke med säkerhet uppgifva hvar. Om Visbyhospitalets

¹ Sill, som gafs de sjuka i Enköpings hospital, ansågs annars vara skadlig för spetälska.

läge ega vi deremot full visshet: ännu kvarstå ruinerna af dess kyrka i norr om staden, och vid sidan af kyrkan synes å marken förhöjningar, som helt visst innesluta kvarlevor af hospitalets öfriga byggnader. Jag hoppas, att dessa byggnadslemningar skola kunna inom den närmaste tiden undersökas, och att det vid samma tillfälle skulle blifva möjligt att, genom gräfningar i kyrkogården, göra undersökningar af de i hospitalet affidnes ben.

De spetälskes hospital äro i Norden regelbundet nämnda efter den hel. Georg, i Tyskland i allmänhet efter denne eller den hel. Nicolaus; äfven funnos sådana hus helgade Sankt Lazarus eller Sankt Job. Den hel. Georg ansågs hafva en stor makt att afvärja det onda, hvadan valet af honom som skyddspatron öfver de för den svåraste sjukdomen afsedda vårdanstalterna låg ganska nära till hands.

Det är i synnerhet efter korstågstiden som spetälskan flitigt omtalas i medeltidsurkunder. Spetälskehusen blefvo i Tyskland talrika under loppet af 1200-talet; under samma århundrade uppenbara de sig äfven i svenska städer. Man synes dock icke hos oss öfverallt hafva uppfört spetälskehus, hvilket måhända får tagas som ett bevis därför, att spetälskan hos oss ej varit i lika svår grad utbredd. Vi kunna annars svårligen förklara, att Stockholm ej fick ett Sankt Göranshospital förrän mot slutet af medeltiden.

Då de svenska urkunderna innehålla allenast spridda upplysningar om de spetälske och deras vård, vänder jag mig till tyska källor för att kunna lemna en fullständigare skizz.

När någon hade blifvit angripen af sjukdomen, uppstodo på huden hvita upphöjda fläckar. Något vidare obehag beredde de icke för den sjuke, förrän sjukdomen, kanske först efter år, öfvergick i ett nytt stadium: då blefvo fläckarna fördjupade, huden glänsande och känslolös, håret å angripna ställen hvitt och ulligt. Snart började ögonen blifva dåliga, rösten hes, huden började spricka sönder, ett illaluktande var flöt ur sprickorna, håret föll af, vid lederna bildade sig bölder. Det fanns ingen sjukdom, som var vederstyggligare, det fanns ej heller någon, som framkallade större medlidande.

Den spetälske var så godt som borgerligt död. Inför domstol kunde han icke uppträda, med sin egendom kunde han icke taga någon befattning, hans arfvingar ärfde i hans ställe. Han var på

långt håll igenkänlig genom sin drägt och var dessutom skyldig att, om han såg andra närma sig, gifva dem med sin skramla ett varnande tecken. Ville han köpa något, skulle han peka på det med käppen; måste han tala med någon, skulle han ställa sig mot vinden, så att ej hans andedrägt kunde verka menligt på den andra. I kyrkan fick han ej gå, ej besöka värdshus.

När någon efter föregången undersökning hade förklarats vara behäftad med spetälska, gick presten till honom för att meddela honom detta, för att trösta och förmana. Dag bestämdes för det högtidliga urskiljandet från menigheten. I full ornat, medförande kors och vigdt vatten, åtföljd af församlingen, afhemtade han den sjuke, och processionen gick från dennes hem till kyrkan. Under vägen sjöngos de sju botpsalmerna äfvensom orden: »jag vet, att min förlossare lefver och skall mig uppväcka på den yttersta dagen». I kyrkan lästes messan öfver de döde: den sjuke låg på den af ljus omgifna båren eller knäböjde vid dennes sida, höljd af svart tyg. Efter messan fördes han ut på kyrkogården, der han fick stiga ned i en öppnad graf och på honom kastades tre skoflar mull. I en senare tid bortlades dessa alltför tydliga påminnelser om döden, man läste i stället en messa, som var särskildt afsedd för sjukdomen. Först sjöngs ur Davids adertonde psalm: »dödens band hafva omfattat mig» o. s. v., derefter lästes de bibliska berättelserna om Naeman från Syrien och om de tio spetälske. Den sjuke, som stod långt borta från menigheten, erhöll nattvarden och derefter lästes öfver honom följande bön: »Herre, vi bedje dig, gif denne din tjenare, efter din godhet och trohet, ståndaktighet, så att han, styrkt af din gudomliga kärlek, ej låter sig i någon vedervärdighet användas från dig.»

Omedelbart derefter ikläddes den sjuke den för honom bestämda dräkten och räcktes honom de redskap, som skulle följa honom. Till sist följde man honom till hospitalet eller till den ensamma koja, som var för hans räkning uppförd. I det senare fallet stannade några af hans närmaste under de första trettio timmarne, på det öfvergången från samlifvet med människor till den fullständiga ensamheten ej skulle blifva alltför tvär.

Mot medeltidens slut inrättades i vissa städer dårhus.

(Forts.)